

КРИМІНАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ НЕПОВНОЛІТНІХ: ІМПЛЕМЕНТАЦІЯ ЗАКОРДОННОГО ДОСВІДУ В УКРАЇНСЬКУ ПРАКТИКУ

CRIMINAL LIABILITY OF MINORS: IMPLEMENTATION OF FOREIGN EXPERIENCE IN UKRAINIAN PRACTICE

Никитюк А.Р., студент факультету слідчої та детективної діяльності
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Актуальність проблеми кримінальної відповідальності неповнолітніх у сучасному українському суспільстві зумовлює необхідність вивчення та аналізу закордонного досвіду щодо імплементації ефективних практик. В статті розглянуті ключові аспекти кримінальної відповідальності неповнолітніх, зокрема правові та психологічні аспекти. Проводиться порівняльний аналіз між закордонними системами кримінальної юстиції для неповнолітніх та українською практикою, ідентифікуючи сильні та слабкі сторони кожної з них. Особлива увага приділяється відмінностям у методах реабілітації та ресоціалізації неповнолітніх засуджених. Зазначаються можливі шляхи вдосконалення української системи кримінальної юстиції для неповнолітніх на основі успішних практик з-за кордону. Досліджуються інноваційні програми та підходи, спрямовані на запобігання рецидиву серед неповнолітніх злочинців та їх подальшу соціальну адаптацію. Крім того, у статті розглядається питання відповідальності системи державного управління у справах неповнолітніх за ефективність запроваджених заходів. Аналізується роль різних структурних підрозділів, таких як правоохоронні органи, судова система, та соціальні служби, у виконанні їхніх функцій у сфері кримінальної відповідальності неповнолітніх. Результати дослідження показують, що імплементація закордонного досвіду в українську практику кримінальної відповідальності неповнолітніх сприятиме покращенню ефективності та гуманності цієї системи. Зокрема, успішні практики з інших країн свідчать про те, що реабілітаційні програми та альтернативні форми покарання можуть значно зменшити ризик рецидиву серед неповнолітніх правопорушників. Загалом, результати дослідження надають підстави для розробки та впровадження нових стратегій у сфері кримінальної відповідальності неповнолітніх в Україні, з орієнтацією на міжнародний досвід та наукові рекомендації. Висновок дослідження свідчить про необхідність та доцільність імплементації закордонного досвіду в українську практику кримінальної відповідальності неповнолітніх, адже це допоможе покращити якість реабілітаційних заходів, зменшити ризик рецидиву та забезпечити більш ефективну соціальну адаптацію молодих правопорушників.

Ключові слова: кримінальна відповідальність, імплементація, закордонний досвід, українська практика, соціальна адаптація, правова система.

The urgency of the issue of criminal liability for minors in modern Ukrainian society determines studying and analyzing foreign experience in implementing effective practices. The article examines the key aspects of criminal liability for minors, including legal and psychological aspects. A comparative analysis is made between foreign juvenile criminal justice systems and Ukrainian practice, identifying the strengths and weaknesses of both. Particular attention is paid to differences in the methods of rehabilitation and resocialization of juvenile convicts. Possible ways to improve the Ukrainian criminal justice system for juveniles based on successful practices from abroad are indicated. Innovative programs and approaches aimed at preventing recidivism among juvenile offenders and their further social adaptation are studied. In addition, the article addresses the issue of the responsibility of the system of public administration for juvenile affairs for the effectiveness of the measures taken. The article analyzes the role of various structural units, such as law enforcement agencies, the judiciary, and social services, in fulfilling their functions in the field of juvenile criminal liability. The results of the research show that the implementation of foreign experience in the Ukrainian practice of juvenile criminal liability will help to improve the efficiency and humanity of this system. In particular, successful practices from other countries show that rehabilitation programs and alternative forms of punishment can significantly reduce the risk of recidivism among juvenile offenders. In general, the results of the study provide grounds for the development and implementation of new strategies in the field of juvenile criminal liability in Ukraine, with a focus on international experience and scientific recommendations. The study concludes that it is necessary and expedient to implement foreign experience into the Ukrainian practice of juvenile criminal liability, as this will help improve the quality of rehabilitation measures, reduce the risk of recidivism, and ensure more effective social adaptation of young offenders.

Key words: criminal liability, implementation, foreign experience, Ukrainian practice, social adaptation, legal system.

Постановка проблеми. Розробка ефективної системи кримінальної відповідальності для неповнолітніх є надзвичайно актуальною проблемою в українському суспільстві. Запровадження та імплементація закордонного досвіду у цій сфері може значно покращити стан справ у країні, адже усвідомлення та адаптація найкращих практик з інших країн є важливим етапом для розв'язання проблем, пов'язаних з правопорушеннями серед молоді.

Враховуючи високий рівень скоєння злочинів серед неповнолітніх у сучасному українському суспільстві, необхідно впроваджувати стратегії, що спираються на досвід інших країн [1]. Закордонний досвід може надати корисні інсайти та рекомендації з побудови ефективної системи кримінальної відповідальності для неповнолітніх, яка б враховувала їхні особливості та потреби.

Важливою проблемою є не тільки сам факт скоєння злочинів неповнолітніми, але й недостатня ефективність поточної системи відповідальності та реабілітації. Імплементація закордонного досвіду сприятиме створенню більш комплексного підходу до цієї проблеми, що включатиме не лише покарання, але й реабілітацію та ресоціалізацію неповнолітніх правопорушників [2, с. 170]. Однією з основних переваг імплементації закордонного досвіду

є можливість уникнення деяких помилок, які вже були зроблені в інших країнах у процесі розробки системи кримінальної відповідальності для неповнолітніх.

Імплементація закордонного досвіду також допоможе підвищенню довіри громадськості до системи кримінальної відповідальності для неповнолітніх. Якщо громадяни бачитимуть, що влада використовує найкращі практики з інших країн для вирішення цієї проблеми, це може підвищити їхню віру в ефективність та справедливість правосуддя.

Комунікація в державі, особливо в контексті неповнолітніх, є ключовим елементом формування їхнього світогляду та цінностей. Ефективна взаємодія між урядом, освітніми установами та родинами допомагає забезпечити адекватну інформаційну базу та розвиток критичного мислення серед молодого покоління [3, с. 776].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Останні дослідження та публікації з кримінальної відповідальності неповнолітніх свідчать про постійний розвиток підходів до цієї проблеми. Відзначається зростаюча увага до питань реабілітації та ресоціалізації молодих порушників закону, а також зміщення акценту з покарання на виховання. Закордонний досвід, зокрема з країн Європейського

Союзу та США, вказує на ефективність альтернативних форм відповідальності, таких як програми соціальної адаптації та виховних заходів. Андрусак Г., Дмитришина Т., Светлічна О., Светлічний І., Утвенко В. відзначають, що імплементація подібних підходів в українську практику допоможе зменшенню рецидиву серед неповнолітніх порушників та забезпеченню їхнього повноцінного інтегрування в суспільство.

Проте, існують й виклики на шляху до адаптації закордонного досвіду в Україні. Одним з них є необхідність систематичного оновлення законодавства та створення відповідної інфраструктури для реалізації нових підходів. Крім того, Бортник А., Зардов Р., Лестарі Н., Сенько В., Тантімін Т., Хілман Д. зауважують, що важливо враховувати культурні та соціальні особливості суспільства, щоб забезпечити ефективність та прийняття запропонованих змін громадськістю та іншими зацікавленими сторонами.

Бегалів Ю., Джахонгір Б., Копиленко О., Маркович Д., Спаїч І. наголошують, що перспектива імплементації закордонного досвіду в практику тієї чи іншої країни варта уваги та дослідження. Подальша робота в цьому напрямку сприятиме створенню більш гуманної та ефективної системи кримінальної відповідальності для неповнолітніх громадян.

Мета статті полягає в огляді та аналізі закордонного досвіду щодо кримінальної відповідальності неповнолітніх й висвітленні можливостей його імплементації в українську практику.

Виклад основного матеріалу. У сучасному суспільстві питання кримінальної відповідальності неповнолітніх є одним з найбільш актуальних й складних. З одного боку, неповнолітні володіють обмеженими розумовими та психічними здібностями, що часто виправдовують їхню поведінку в рамках ювенального правопорушення [4, с. 146]. З іншого боку, деякі злочини, скоєні неповнолітніми, можуть мати серйозні наслідки для суспільства та самого підлітка. Тому необхідно збалансувати вимоги захисту прав та інтересів неповнолітніх із загальними принципами правосуддя та соціальної безпеки. Перш за все, варто визначити, що різні країни мають власні системи кримінальної відповідальності для неповнолітніх. Деякі з них (США, Канада, Німеччина) встановлюють спеціальні суди для судового розгляду справ неповнолітніх, інші застосовують адаптовані процедури у загальних судах. Однак у всіх випадках головною метою є не тільки покарання, але й реабілітація та реінтеграція неповнолітніх у суспільство [5, с. 1581]. Другий аспект, який слід враховувати – це принципи відповідальності, адже багато систем права визнають, що неповнолітні не завжди мають розвинені здібності розуміти наслідки своїх дій [4, с. 1582]. Тому під час розгляду їхніх справ слід враховувати не лише факт правопорушення, але й контекст та обставини, що оточували дії неповнолітнього.

В сучасному суспільстві також є важливою підтримка та втілення спеціальних програм реабілітації для неповнолітніх правопорушників, відповідні програми містять освітні, психологічні та соціальні заходи, спрямовані на попередження повторних правопорушень та інтеграцію неповнолітніх у суспільство [6]. Наприклад, програма “Rehabilitation through education” в США та “Criminal rehabilitation through sport” у Великій Британії.

Загалом, кримінальна відповідальність неповнолітніх – це складна проблема, яка потребує уважного аналізу і комплексного підходу з боку законодавців, правоохоронних органів та суспільства в цілому. Цільовим є забезпечення справедливого та ефективного захисту як прав неповнолітніх, так й інтересів суспільства в цілому [7, с. 223].

Імплементація закордонного досвіду щодо кримінальної відповідальності неповнолітніх може бути корисною для України в розвитку її судової системи та підвищенні

ефективності заходів реабілітації та ресоціалізації молодих правопорушників, а саме: альтернативні методи вирішення, наприклад, Норвегія та Нідерланди використовують альтернативні методи вирішення конфліктів для неповнолітніх, такі як медіація, що допомагає зменшити втручання у систему правосуддя та забезпечити більш адекватні та індивідуалізовані рішення; принцип неприпустимості кримінальної відповідальності для певного віку, країни встановлюють межу віку, до якого особи не несуть кримінальної відповідальності й це дозволяє забезпечити відповідність карного переслідування до розвитку особистості та зрілості неповнолітнього; ресоціалізація та реінтеграція, адже важливою частиною системи відповідальності є програми ресоціалізації та реінтеграції, спрямовані на підтримку неповнолітніх після відбуття покарання та попередження повторних правопорушень; ефективна судова система для неповнолітніх повинна бути гнучкою та забезпечувати право на захист та правосуддя, одночасно забезпечуючи захист суспільства; важливою складовою є освіта та психосоціальна підтримка для неповнолітніх у судовому процесі та після нього, щоб забезпечити їхній розвиток та успішну реінтеграцію в суспільство [1; 8, с. 5–7].

Відповідно до Мінімальних стандартних правил ООН – правило 2.3 Пекінських правил вимагає, щоб кожна національна юрисдикція докладала зусиль до прийняття комплексу законів, правил й положень, які стосуються безпосередньо неповнолітніх правопорушників. Тобто, кожна країна повинна розробляти та впроваджувати систему правових норм, спеціально призначених для захисту прав інтересів неповнолітніх, які порушили закон, що містить прийняття спеціалізованих законів, процедур та практик, які враховують особливі потреби та розвиткові особливості неповнолітніх, а також забезпечення їхнього захисту, виховання та реабілітації. Така норма покликана гарантувати, що система правосуддя ставить перед собою завдання не лише покарання, але й виховання та підтримку неповнолітніх, які порушили закон [9].

Наприклад, поняття «кримінальне право неповнолітніх» або “Derecho penal juvenile” вкоренилося в правових системах Іспанії та багатьох країн Латинської Америки лише у XX столітті. Це галузь права, спеціалізована на регулюванні кримінальної відповідальності осіб, які ще не досягли повнолітнього віку. Основна ідея кримінального права неповнолітніх полягає у врахуванні особливостей та потреб осіб, які перебувають у віці до повноліття, що охоплює підходи до визначення віку відповідальності, тобто ширше використання виховних заходів та альтернативних форм відновлення, а також більш гуманний підхід до вирішення справ у відношенні до неповнолітніх [10]. Багато країн приділяють значну увагу розвитку й реформуванню своїх систем кримінального права неповнолітніх, зокрема шляхом впровадження нових законодавчих актів, програм реінтеграції та реабілітації, а також співпраці зі спеціалізованими установами та організаціями цивільного суспільства.

Так, визначення того, хто вважається повнолітнім, дійсно може варіюватися в різних країнах, й воно не є універсальним. У більшості країн повноліття встановлене на 18 років, але існують винятки. Міжнародні норми, які стосуються визначення неповнолітніх, можуть встановлювати об’єктивні критерії, що стосуються віку, або залишати це на вирішення національним законодавством. Наприклад, Пекінські правила ООН вказують на вік 18 років як вік повноліття [9], але залишають можливість для країн встановлювати інший вік відповідно до свого законодавства.

Встановлення єдиної або диференційованої вікової межі кримінальної відповідальності є розповсюдженою практикою у різних країнах. У деяких країнах кримінальна відповідальність настає в повному обсязі від певного віку, який встановлений законом. Однак можуть існувати піль-

гові режими для неповнолітніх, наприклад, встановлення пом'якшеного покарання або навіть повне звільнення від кримінальної відповідальності за наявності спеціальних законних підстав. У деяких інших країнах вікова межа кримінальної відповідальності може бути диференційованою, тобто різна для різних видів злочинів або обставин. Наприклад, для серйозних злочинів вікова межа може бути вищою, ніж для менш серйозних: 14 років – в Австрії, Італії, Естонії; 15 років – у Данії, Норвегії, Фінляндії, Швеції; 16 років – у Бельгії та Португалії [10].

В країнах, де вік кримінальної відповідальності диференціюється за правовим режимом, існує розділення на «дорослий» і ювенальний вік кримінальної відповідальності [11, с. 140], що означає, що особливий інститут кримінальної відповідальності неповнолітніх (іноді називаний ювенальною юстицією) відокремлений від кримінальної системи для дорослих й має свою специфічну процедуру й систему санкцій. У цій системі враховуються особливості неповнолітніх, їхній психологічний і соціальний статус, та велика увага приділяється їхньому вихованню та реабілітації [4, с. 57]. Зазвичай санкції для неповнолітніх можуть бути пом'якшеними порівняно з дорослими, і спрямовані на навчання, виховання та реінтеграцію у суспільство.

У зв'язку з бажанням України наблизитися до світових стандартів у сфері правосуддя для неповнолітніх [12; 13], корисно дослідити норми законодавства інших країн, що стосуються кримінального покарання та заходів кримінально-правового впливу на неповнолітніх за скоєні ними злочини. У країнах континентальної правової системи існують різні підходи до покарання неповнолітніх. Наприклад, в деяких з них, таких як Латвія та Литва, особливості покарання неповнолітніх визначені виключно в кримінальних кодексах, тоді як в інших, таких як Італія, Нідерланди та Швейцарія, вони включені як у кримінальні кодекси, так і в спеціальні закони [10]. Наприклад, у Франції діє Ордонанс про відповідальність неповнолітніх правопорушників 1945 року, у Німеччині – Закон про суди для молоді 1953 року (зі змінами 1961 року)

та Закон про відправлення правосуддя у справах неповнолітніх і щодо діянь, вчинених неповнолітніми (у редакції 1974 року), а у Швеції – Закон про соціальну службу 1980 року та Закон про опіку над молоддю 1990 року [6].

На нашу думку, кримінальна відповідальність неповнолітніх є складною проблемою, яка вимагає уваги та розвинених підходів для забезпечення справедливості та реабілітації. Закордонний досвід в країнах, таких як США, Німеччина, Канада, надає нам цінний матеріал для вивчення та імплементації в українську практику. В таблиці пропонується огляд підходів та програм, які використовуються в різних країнах для управління кримінальною відповідальністю неповнолітніх, та їх можливу імплементацію в Україні.

Згідно зі статтею 2 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права 1966 року та статтею 37(а) Конвенції про права дитини, смертні вироки не можуть бути винесені за злочини, скоєні особами, які є молодше 18 років [1]. Така міжнародно-правова норма була прийнята більшістю країн, що мають смертну кару у своєму законодавстві. На сьогодні лише 6 країн дозволяють застосовувати смертну кару виключно до осіб, що вчинили злочин у неповнолітньому віці: Демократична Республіка Конго, Іран, Нігерія, Пакистан, Саудівська Аравія та Судан. Китай припинив застосування смертної карі для неповнолітніх у 1997 році, а США – лише у 2005 році [10].

Водночас застосування довічного позбавлення волі без можливості звільнення заборонено – резолюція XVII Міжнародного конгресу з кримінального права закликає виключити застосування цього покарання до неповнолітніх у будь-якій формі [10]. У більшості країн застосування цього виду покарання до осіб молодше 18 років не допускається за кримінальним законодавством, включаючи: Польщу, Румунію, Туреччину, Україну, Фінляндію. Деякі країни встановили підвищений віковий поріг для застосування довічного позбавлення волі: 20 років (Австрія) або 21 рік (Македонія). У Італії застосування довічного позбавлення волі до неповнолітніх визнано неконституційним. У деяких країнах,

Таблиця 1

Підходів до кримінальної відповідальності неповнолітніх й шляхи їх імплементації в українській практиці

Країна	Закордонний досвід	Імплементація в Україні
США	Програми альтернативної відповідальності (наприклад, "Teen Court", де справи неповнолітніх розглядаються іншими неповнолітніми)	Впровадження аналогічних програм альтернативної відповідальності для неповнолітніх у судову практику. Наприклад, створення молодіжних судів або програми реабілітації для неповнолітніх порушників
Німеччина	Принципи презумпції невинності та індивідуалізації відповідальності, де враховується вік та ступінь зрілості неповнолітнього	Закріплення принципів презумпції невинності та індивідуалізації відповідальності неповнолітніх у законодавстві та судовій практиці
Канада	Розширення використання альтернативних заходів, таких як медіація та програми попередження рецидиву	Впровадження альтернативних заходів у вирішенні кримінальних справ неповнолітніх, включаючи медіацію та програми реінтеграції
Велика Британія	Система відстроченого судового розгляду та індивідуалізована реабілітація	Впровадження системи відстроченого судового розгляду для неповнолітніх та індивідуалізованих програм реабілітації, що враховують потреби кожного неповнолітнього
Японія	Важливість виховних заходів та реабілітації під час кримінального переслідування неповнолітніх	Вдосконалення системи виховних заходів та реабілітації для неповнолітніх у кримінальному правосудді
Норвегія	Фокус на реінтеграції та попередженні рецидиву через індивідуалізовані програми та підтримку спільноти	Закріплення підходів до реінтеграції та попередження рецидиву у кримінальному правосудді для неповнолітніх
Австралія	Використання ресторативного правосуддя та програм підтримки для відновлення спільнот	Впровадження ресторативного правосуддя та програм підтримки для неповнолітніх у кримінальному правосудді з метою відновлення

Джерело: систематизовано автором.

таких як США, Велика Британія, застосування довічного позбавлення волі до неповнолітніх не заборонено й реально застосовується [10].

Конкретні заходи виховного впливу визначаються лише в законодавстві деяких країн, наприклад, законодавство країн світу може передбачати такі заходи виховного впливу: попередження або догана (Німеччина, Іспанія, Литва, Естонія); передача під нагляд батьків або опікунів (Велика Британія, Португалія, Естонія); накладення обов'язку відшкодувати збитки (Велика Британія, Латвія, Нідерланди, Швейцарія); накладення обмежень, пов'язаних вільним часом та відпочинком (Іспанія, Швейцарія та Франції); поміщення в режим допомоги (Португалія, Швейцарія, Сальвадор, Уругвай); поміщення в навчально-виховний заклад (Велика Британія, Німеччина, Іспанія, Португалія, Швейцарія, Швеція, Японія) [10; 14; 15; 16].

У Кримінальному кодексі України передбачено окремий Розділ XV, який називається «Особливості кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх» [17] – розділ містить правила, спеціально розроблені для того, щоб врахувати особливості осіб, які ще не досягли повноліття, їхнє розуміння вимог кримінального закону та соціально-педагогічні особливості.

Важливо зазначити, що навіть якщо дитина вже досягла віку, коли її можна притягти до кримінальної відповідальності за скоєне правопорушення, її можуть звільнити від кримінальної відповідальності, тобто це може статися як за загальними підставами, визначеними в інших розділах Кримінального кодексу України (статті 45–48), так й за спеціальними підставами, що стосуються лише цієї категорії осіб (статті 97 та 106 цього ж Кодексу) [17].

Варто відзначити, що підстави звільнення від кримінальної відповідальності, які згадуються в статтях 45–48 КК України, застосовуються без винятків для неповнолітніх, вони не мають особливих умов для цієї категорії осіб. Крім того, коли розглядається питання про давність притягнення неповнолітніх до кримінальної відповідальності, терміни розраховуються відповідно до правил, визначених у статті 106 КК України [17].

Висновки. Отже, кримінальна відповідальність неповнолітніх – це складний та важливий аспект правової системи, який потребує ретельного розгляду та аналізу.

Перш за все, необхідно врахувати особливості фізіології та психології неповнолітніх осіб, оскільки їх поведінка часто є результатом соціального середовища. Другим важливим аспектом є роль виховання та соціальної підтримки у запобіганні злочинності серед молоді. І нарешті, важливо забезпечити ефективну систему реабілітації та ресоціалізації неповнолітніх, щоб вони могли повернутися до суспільства як продуктивні громадяни. На практиці, це означає розвиток програм та послуг, спрямованих на попередження девіантної поведінки серед молоді, таких як програми профілактики злочинності та підтримки сімей. Крім того, необхідно вдосконалити правову систему, щоб забезпечити відповідальність неповнолітніх за їхні дії, одночасно забезпечуючи їм можливість виправлення та реабілітації й може включати альтернативні форми покарання, такі як виховний захід або співробітництво з соціальними службами.

Імплементация закордонного досвіду в українську практику кримінальної відповідальності неповнолітніх є кроком у напрямку покращення ситуації в цій сфері. Вона дозволить використовувати найкращі практики та уникнути деяких помилок, що вже були зроблені в інших країнах. Такий підхід сприятиме не лише більш ефективній боротьбі з правопорушеннями серед молоді, але й покращенню реабілітаційних та ресоціалізаційних програм для неповнолітніх правопорушників. Запозичення та адаптація найкращих практик із закордонного досвіду може допомогти Україні покращити свою систему кримінальної відповідальності для неповнолітніх та забезпечити більш ефективні результати у попередженні правопорушень та реабілітації молодих людей. Зрештою, важливо підкреслити, що успішна імплементация закордонного досвіду вимагає комплексного підходу та співпраці між державними органами, громадськістю та міжнародними партнерами. Тільки шляхом спільних зусиль можна досягти значного прогресу у забезпеченні ефективної та справедливої системи кримінальної відповідальності для неповнолітніх в Україні. У кінцевому підсумку, ефективне керівництво в галузі кримінальної відповідальності неповнолітніх вимагає комплексного підходу, що поєднує правові, соціальні та виховні заходи. Тільки такий підхід може забезпечити безпеку суспільства та забезпечити неповнолітнім можливість виправлення та повернення до нормального життя.

ЛІТЕРАТУРА

1. Копиленко О. Л. Конвенція про права дитини та законодавство України. Роз'яснення, коментарі. Дитячий фонд Організації Об'єднаних Націй. Представництво ЮНІСЕФ в Україні, Республіканський навчально-науковий центр «Діти-інваліди та нова інформаційна технологія» (РННЦ «ДІНІТ»). Київ: ДІНІТ, 2002. 200 с.
2. Утвенко В. В. Кримінальна відповідальність неповнолітніх осіб за кримінальним правом України в порівнянні з деякими закордонними країнами. EDITORIAL BOARD: Milan, Italy, 2022. С. 170–172.
3. Likarchuk N., Velychko Z., Andriieva O., Lenda R., Vusyk H. Manipulation as an element of the political process in social networks. *Cuestiones Políticas*. 2023. № 41(76). P. 769–779.
4. Tantimin T. Legal Liability of Minors as Perpetrators of Online Buying and Selling Fraud in Indonesia. *Law Reform*. 2021. № 17.2. P. 145–156.
5. Begaliyev Y. N., Sakhatova S. Y., Temirova A. Z., Paryzkyi I. V., Kuprienko V. M Features of criminal liability of Juvenile criminals: International legal and comparative analysis. *International Journal of Criminology and Sociology*. International Journal of Criminology and Sociology. 2020. № 9. P. 1579-1586.
6. Marković D. M., Spaić I. Minimum Age of Criminal Responsibility as Part of Criminal Policies. *Kultura polisa*. 2022. № 19.3. P. 131–155.
7. Дмитришина Т. Проблеми вдосконалення інституту покарання неповнолітніх на сучасному етапі. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 6. С. 221–225.
8. Hilman D., Lestari N. Responsibility Of Children As Perpetrators Of Criminal Acts Of Abuse That Cause The Death Of Minors. *JURNAL MANASISWA YUSTISI*. 2024. № 2.1. P. 5–7.
9. Мінімальні стандартні правила Організації Об'єднаних Націй, що стосуються відправлення правосуддя щодо неповнолітніх («Пекінські правила») від 29 листопада 1985 р. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/MU85321>
10. Андрусак Г. М. Кримінальна відповідальність неповнолітніх за законодавством зарубіжних країн. Проблеми правоохоронної діяльності. *Правова позиція*. 2020. № 4(25). С. 114–119.
11. Jakhongir B. Criminal liability of minors in some developed countries and implementation of advanced experience in this field to national legislation. *TSUL Legal Report International electronic scientific journal*. 2021. Volume 2, Issue 1. P. 133–142.
12. Концепція розвитку кримінальної юстиції щодо неповнолітніх в Україні від 24.05.2011 № 597/211. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/597/2011>

13. Національна стратегія реформування системи юстиції щодо дітей на період до 2023 року: схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 18.12.2018 № 1027. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1027-2018-p#Text>
14. Бортник А. Деякі аспекти кримінальної політики щодо злочинності неповнолітніх. *Молодий вчений*. 2023. № 10(122). С. 148–152.
15. Светлічна О., Светлічний І. Актуальні питання протидії злочинності неповнолітніх засобами відновного правосуддя. *Молодий вчений*. 2021. № 11(99). С. 28–31.
16. Светлічний І. В. Роль відновного правосуддя у протидії злочинності неповнолітніх. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 1. С. 254–257.
17. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>